

օրէնք — 19 յօդ. ւ) Կանոնք օրինաց — 85 յօդ.:

Ի հարկէ բոլոր Գաղտնաւանագրքերը չեն բովանդակում իրենց մէջ վերոյիշեալ բոլոր մասերը ամբողջապէս: Ըսած ձեռագրներում բացակայում է այս կամ այն մասը եւ առաւելապէս վերջին շորս մասերը:

Այն հանգամանքը, որ Հայոց Գաղտնաւանագրքի բազմաթիւ ձեռագրները մեծ մասամբ բաղկացած են վերոյիշեալ մասերից, առիթ է տուել մի քանի գիտնականներին, որոնք հետաքրքրուել են Հայկական իրաւունքի պատմութեամբ, ինչպէս օրինակ՝ J. Kohler (Das Recht der Armenier — Zeitschr. f. vergleichende Rechtswissenschaft, VIII. B., S. 385—436), Hube (Zeitschrift der Sawignistift. Römische Abt. III. B., 1882), Sachau und Bruns (Das syrisch-römische Rechtsbuch, Berlin) եւ մի քանի ֆրանսիացի ու Հայ բանասէրներին ենթագրելու, որ այդ բոլոր մասերի հեղինակը միեւնոյն մի անձնաւորութիւն է լինելու: Ուստի Հայոց Գաղտնաւանագրքի յօրինումն իր բոլոր մասերով վերագրում են Մխիթար Գօշին, որը յօրինել է Գաղտնաւանագրքի առաջին երկու մասերը եւ նախագրութիւնն իրեն իսկական հայկական իրաւաբանական երկեր, իսկ փացեալ մասերը իր թէ նա թարգմանել է համեմատ բնագրերից: Այսպիսի մի ենթագրութեան նշանակութիւն էին առիտ հիմնուելով, նախ եւ առաջ՝ Նախագրութեան բովանդակութիւնը, որն յիշուի յօրինած է Մխիթար Գօշին, եւ ապա՝ այն յառաջաբանները, որոնք կցած են մի քանի ձեռագիր-ժողովածուներին: Այդ յառաջաբանները գրւած են յետագայ հին արաբագրողների ձեռքով, որոնք նայում էին օրէնագիրք-ժողովածուների բոլոր մասերի վրայ, իրենք Մխիթար Գօշին պատկանեալ գործի:

Մի կողմը թողնելով հին արաբագրողների անհիմն ու բռնադատելի կարծիքները, անհրաժեշտ է աւստի նկատի առնել այն, որ Մխիթար Գօշը գրել է իր Ն-Ի-Գ-Ե-Ի-Լ-Լ-Լ (նշակէս դա պարզ երեւում է բովանդակութենից, մի-միայն կից երկու մասի՝ «Ել-Ե-Գ-Լ-Լ-Լ» եւ «Ալ-Ե-Գ-Լ-Լ-Լ օրէնքներ», որոնք յիշուի Մխիթար Գօշի անձի աշխատութեան արգասիքներ են: Մնացեալ մասերը պէտք է համարել ուրիշ, մեզ այնպէս անձերի գործ: Այսպիսի, միանգամայն իրաւացի հայեացք ունէր հանգուցեալ Վահան Կ. Վարդապետ Բաղասեանը, որը «Հայոց Գաղտնաւանագրքի վերաբերեալ գրած

մի քննադատութեան մէջ առաջ է բերում իր կարծիքները պաշտպանելու համար հետեւեալ առարկութիւնները՝,

Գաղտնաւանագրքի առաջին երեք մասերում (Ն-Ի-Գ-Ե-Ի-Լ-Լ-Լ, Ել-Ե-Գ-Լ-Լ-Լ օրէնք) Հայկական աղբիւրներից վերցրած օրէնքներին կից Մխիթար Գօշը առաջ է բերում շատ օրէնքներ, վերցրած մովսիսական եւ յունական իրաւունքից: Անտարակոյս դժուար է ենթագրել, որ մեր հեղինակը կաղմել է կամ թարգմանել է օտար օրէնքների յատուկ մասեր, երբ արդէն վերոյիշեալ երեք մասերում մենք գտնում ենք նոյն օրէնքներից քաղուածներ կամ փոխադրած յօդուածներ: Բացի այդ՝ կարող է հարց ծագել, որ միւս մասերի թարգմանութեան համար անհրաժեշտ էր գիտնալ յունարէն կամ ասորերէն լեզուները. մինչդեռ, որքան մեզ յայտնի է Մխիթար Գօշին վերաբերեալ կենսագրական տեղեկութիւններից, նա միանգամայն անգիտակ էր այդ լեզուներին:

Այնուհետեւ աւելի է ընկնում մի այլ առանձնայատուկ հանգամանք: Գաղտնաւանագրքի ձեռագրների շատ օրինակները բաղկացած են մի-միայն (միացած կամ առանձին-առանձին) կամ յունական, կամ ասոր-հռովմական եւ կամ մովսիսական օրէնքների մասերից: Այդ ձեռագրներին կցուած են յաւելուածներ մեծ մասամբ բարոյական ու խրատական ճառերի, աստուածաբանական ու այլ կրօնական աղօթքների բովանդակութեամբ: Կի խոցով՝ այնպիսի նիւթեր, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունին օտար օրէնքների մասերի բովանդակութեան հետ: Արդ, եթէ ընդունենք, որ Մխիթար Գօշն է եղել այդ օտար օրէնքների թարգմանիչը, մենք դրանով ստիպւած պիտի լինինք ընդունելու եւ այն ենթագրութիւնը, թէ յիշեալ յաւելուածների հեղինակը նոյնպէս Մխիթար Գօշն էր լինելու: Սակայն դա հակառակ է ճշմարտութեանը, քանի որ վերոյիշեալ յաւելուածները գուրս են եկել ուրիշ հեղինակների ձեռքերից, հեղինակների, որոնք մեծ մասամբ մեզ յայտնի են արդէն յաւելուածէ: «Եւ հայն բոլոր վերայբերեալ խորհրդածութիւններին եւ բացատրութիւնների վրայ հիմնուելով, եւ չեմ ընդունում, որ թէ մեր օրինակի մէջ եղած մովսիսական եւ յունական օրէնքների քաղուածքները եւ թէ միւս օրինակ-

1 Մխիթար Գօշ Գաղտնաւանագրքը Հայոց՝ հրատարակած Կ. Վ. Բաղասեանի. Վաղարշապատ, 1880, Համբ. «Յառաջաբանութիւն հրատարակող» երես 116—123.

ների մէջ եղած զանազան յաւելումները (իւրաւաբանական) պատկանէին Մխիթար Գօշին, — ասում է Վահան Ծ. Վ. Բաստամանը, վերջացնելով այդ հարցին վերաբերեալ իր ընդարձակ արգումենտացիօնը:

Որպէս զի հնարաւոր լինէր աւելի լաւ պարզել այդ կնճռոտ խնդիրը, թէ Մխիթար Գօշը բնաւ չէր կարող լինել հայ դատաստանագրքերի ձեռագրների մէջ կցուած օտար օրէնքների մասերի թարգմանիչը կամ կազմողը, անհրաժեշտ է մեր կարծիքով հիմնուել այլ եւ հետեւեալ խորհրդածութիւնների վրայ:

Ենթագրեմք մի բոլոր, որ դատաստանագրքերի այդ վիճելի մասերի հեղինակը՝ Մխիթար Գօշը եւ եղբւր: Այս գեպքում, անշուշտ պէտք է կարծել, որ Մխիթար Գօշը թարգմանել էր այդ օրէնքները օտարազգի դատաստանագրքերից հայերէն, որպէս զի ինքը կարողանար ընդօրինակել կամ օգտուիլ այդտեղից հայ դատաստանագիրքը կազմելիս, այսինքն Կերթաւ: Ինչպէս, Եփեսոսի Կաթողիկոս Եղիշեանը օրէնքները յայտնաբերեալ այս երեք մասերի բովանդակութիւնը մնացեալ օտար մասերի հետ, կը գտնենք, թէ որքան թոյլ եւ նուազ է եղել այս դեպքում այդ օտար աղբիւրների կիրառութիւնն եւ նոյն իսկ կարելի է ասել, որ վերջինները ոչ մի ազդեցութիւն չեն ունեցել առաջինների վրայ: Միակ՝ գտ մովսիսական օրէնքներն են, որոնք մեծ դեր են խաղացել եւ ազդեցութիւն թողել դատաստանագրքի առաջին երեք մասերի վրայ: Ասկայն մովսիսական օրէնքները տակաւին շատ վաղուց արդէն յայտնի են Աստուածաշնչից, որ արդէն ամբողջ 8 դար առաջ, նախ քան Մխիթար Գօշը, թարգմանուած էր եղել հայերէնի: Ինչ վերաբերում է յունական, իսկապէս բիւզանդական օրէնքներին, որոնցից Մխիթար Գօշը հնարաւորութիւն ունէր օգտուել իր դատաստանագիրքը կազմելիս, գրանք մեծ մասամբ բազմապէս են կանոնական օրէնքներից եւ սուրբ հայրերի, զանազան պատրիարքների որոշումներից: Այդ օրէնքներն ու որոշումները նմանապէս արդէն յայտնի էին հայերէն թարգմանութիւններով վաղուց ի վեր, մինչեւ Մխիթար Գօշի ժամանակը, չնորհիւ տեղական հայ եկեղեցական ժողովների ու բարձրագոյն հայ դպեւորականութեան ներկայացուցիչների կոնգրեսների եւ շրջաբերականների: Իսկ ասորա-չոռվմէական, նաեւ այն յունական օրէնքները, որոնց նիւթը քաղաքական իրաւունքն է, չեն ունեցել ոչ մի

շոշափելի ազդեցութիւն առաջին երեք մասերի նիւթի վրայ, եւ ուրեմն այդ աղբիւրներից Մխիթար Գօշը, կարելի է ասել բնաւ չէ օգտուել, իսկ եթէ օգտուել է, այնքան չնչին ծաւալով եւ անուղղակի, որ այդ աղբիւրների նշոյնները գրեթէ անկատելի են:

Առաջ է գալիս եւ մի այլ հարց: Մխիթար Գօշը կարող էր ինքը թարգմանել օտար օրէնքների այդ մասերը ոչ թէ այն նպատակով, որ ինքը օգտուի նրանցից հայ-դատաստանագիրքը կազմելիս, այլ որպէս զի հայ դատական հիմնարկութիւնները ղեկավարուէին օտար դատաստանագրքերով եւ գառաւարութեան միջոցին կիրառուէին հայկական օրէնքներին կից նաեւ պատրաստի օտար օրէնքները: Այս տեսակ ենթադրութիւնն ինքն ըստ ինքեան տապալում է հէնց Մխիթար Գօշի խօսքերի հիման վրայ: Վերջինս իր նոտիֆիկացիոն մէջ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, յիշատակում է մի ամբողջ շարք այն բոլոր պատճառների, որոնք նրան առիթ են տուել ձեռնարկելու հայ-դատաստանագրքի յորինելը: Այդ շարժառիթների մէջ գլխաւոր տեղն է բռնում այն դատար, որ հայերը չեն ունեցել իրենց ազգային օրէնագիրքը՝ հայկական Corpus iuris-ը եւ ստիպուած են եղել հանապազ դիմելու օտար օրէնագրութիւններին: Հետեւապէս, եթէ Մխիթար Գօշը սկսել էր ձեռնամուխ լինել հայկական Corpus iuris-ը կազմելուն, որպէս զի դրանով կարելի լինէր կանգնել եւ նուազեցնել օտար դատաստանագրքերի նշանակութիւնն իր հայրենիքում, ապա ինչպէս նա կարող էր իր արտայայտած կարծիքների ու համոզմունքների հակառակ թարգմանել հայկական դատարանների կերպարութեան համար զանազան յունական, ասորա-չոռվմէական եւ այլ օտարազգի դատաստանագրքեր: Անբիւրքայ չէ, որ ներկայ դեպքում օտարազգի օրէնքների այդ ժողովմունքները թարգմանուած են ոչ թէ Մխիթար Գօշի, այլ մեզ միանգամայն անյայտ թարգմանիչների ձեռքով եւ այն է Մխիթար Գօշից շատ առաջ եւ նախ քան հայ դատաստանագրքի լոյս աշխարհ տեսնելը: Իսկ թէ ինչու կարծում ենք, որ այդ օտար օրէնագրքերը հայերէն թարգմանուած էին աւելի առաջ, հիմնուած ենք դարձեալ Մխիթար Գօշի խօսքերի վրայ: Հայ դատաստանագրքի հեղինակը իր նախադրութեան մէջ քանիցս ցաւ է յայտնում, որ հայերը զրկուած են հայկական ազգային դատաստանագիրք ունենալուց եւ ստիպուած են դիմելու օտար դատաստանագրքերին

ու դատարաններին: Պարզ է, որ այդտեսակ օտար դատաստանագրքերը Հայ ժողովրդի մէջ տարածւած կը լինէին հայերէն լեզուով, հայ թարգմանութիւններով, քանի որ Հայ գրագէտներէջ շատ քանքը տեղեակ լինէին յունարէն եւ ասորերէն լեզուին մանաւանդ միջին դարերում:

Նկատի առնելով բոլոր վերեւ ասածները, մենք Մխիթար Գօշի անուան վերագրած Հայոց Դատաստանագիրքը ասելով, կ'ընդունենք բացառապէս առաջին երեք մասերը — Նոյն-Գրոյնիս, Եկեղեցւոյն Կանոն և Եկեղեցւոյն Կանոն: Ահա այս մասերի վերլուծման փորձերով էլ կը զբաղուենք ներկայ այս աշխատութեան մէջ: Ինչ վերաբերում է ճանցեալ մասերին՝ օտարագրի ժողովածուններին, որոնք հին Հայաստանում անտարակոյս գրական իրաւունքի նշանակութիւն են որոշ չափով վայելելիս եղել, մենք ուշադրութեան կ'առնենք այդ օրէնքներն այն չափով, ինչ չափով նրանք կապ ունին Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի հետ, իբրեւ օրէնսդրութեան աղբիւրներ:

II.

Հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը հանդիսանում է իբրեւ միակ իրաւաբանական արձան, օրէնքների միակ ժողովածու, որի հիման վրայ կարելի է մօտաւորապէս գաղափար կազմել հին հայկական քաղաքացիական իրաւունքի մասին: Ո՛չ միայն մեր աչքերում, այլ եւ Մխիթար Գօշի ժամանակակիցների եւ նրանց յետագայ Հայ հասարակական-քաղաքական կենքի ներկայացուցիչների աչքերում «Դատաստանագիրքը Հայոց, Է վայելում էր ազգային քաղաքացիական օրէնքների կողմէսի նշանակութիւն: Ընթերցել այդ հանգամանքի՝ «Հայոց Դատաստանագիրքը», տարածւած էր շատ մեծ ծաւալով եւ մեզ հասած են ահագին թուով նրա ձեւագիր օրինակները: Այդ գրչագիրներից երեւում է, որ սկսած ԺԳ դարու վերջից Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը Փքեր Նսիւյի հայկական դատարանական հիմնարկութիւններում կիրառուելիս է եղել իբրեւ գործնական իրաւաբանական ձեռնարկ, թէեւ այն ժամանակ հայերն այնտեղ զրկուած էին արդէն քաղաքական ինքնուրոյնութիւնից:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, պարփակելով իր մէջ քաղաքացիական օրէնքներին

կից նաեւ եկեղեցական օրէնքներ, գրաւել էր գլխաւորապէս մեր հոգեւոր վարչական մարմինների ուշադրութիւնը: Ուստի նա դարձել էր ամենատարածւած ու ամենագլխաւոր օրէնսգիրքը հայկական հոգեւոր դատարանական հիմնարկութիւնների մէջ, մանաւանդ ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքների հարցի վերաբերմամբ: Դատաստանագրքի այդ տեսակ ազդեցութեան հետքերը գոյութիւն ունին նոյն իսկ մեր օրերը: Ս. Էջմիածնի Սինօգում գործ են ածում մինչեւ օրս, ինչպէս եւ առաջ, մեծադիր ձեռագիր «Կանոնագիրք», որը շատ վաղուց է կազմուած եւ որի մէջ կայ նաեւ Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն իր ամբողջութեամբ:

Գօշի Դատաստանագիրքը ճանապարհ հարթեց իր համար նմանապէս նիւթկալում, ուր այն ժամանակները ծաղկում էր Ռուբենեան հարստութիւնը: Հայոց զօրքերի սպարապետը՝ իշխան Սմբատը, Հեթում թագաւորի եղբայրը, 1255 թուին վերածեց Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը գրաբարից աշխարհաբարի, որպէս զի այդ օրէնքները գիւրնըմբռնելի ու մատչելի դառնային ժողովրդի համար: Այդ Սմբատը մասամբ իրեն թոյլ տուեց նաեւ մի քանի փոփոխութիւններ՝ կրճատումներ եւ յաւելումներ գլխաւորապէս տեղական հայ ժողովրդական սովորոյթներից՝ մտցնել իր թարգմանութեան մէջ, նպատակ ունենալով, յարմարացնել Դատաստանագրքի օրէնքները տեղական պայմաններին ու նոր տեղութեան կարիքներին: Այսպիսով մեր Դատաստանագիրքը, միացած «Անտիքի Անտիք», Օրինագրքի հետ, դարձաւ, բարձրագոյն վարչութեան ներկայացուցչի ռանկիայի շնորհիւ, մի տեսակ ժողային պետական Օրէնսգիրք, որով զեկավարոււմ էին նիւթկալի գատարանական հիմնարկութիւնները: Սակայն այս բոլոր վերոյիշեալներով չէ վերջանում Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի նշանակութիւնը:

Անցեալ գարու 50-ական թուականների վերջերը Վեհմայի Պրոֆ. Բիշօֆը հրատարակեց ինչհասանում երբեմն գործադրուող հայկական իրաւունքի վերաբերեալ մի շարք հետազոտութիւններ¹:

¹ 1. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, 1864. 2. Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Staatsarchivs. — Blätter für Literatur und Kunst. Beiträge zur österr. kaiserl. „Wiener Zeitung“ 1857, Nr. 28, 33, 37, 39. 3. Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Wien 1862.

Աշխատելով Լեմբերգի քաղաքային գիււ-
նատանը, յիշեալ պրոֆեսորը գտել էր մի հայ
Դատաստանագրքի ձեռագիր, հաստատուած
1518 թ. Լեհաստանի թագաւոր Սիկիզմունդի
ձեռքով: Ինչպէս երեւում է Լեմբերգի
գիււնատան հին թղթերից ու ձեռագիր վկայա-
կաններից, հայերը Լեմբերգում եւ ընդհան-
րապէս Կալիցիայում ժ.Գ դարու սկիզբներից
վայելում էին ինքնուրոյն ազգային դատավա-
րութեան ու դատակազմութեան իրաւունքները:
Հայերն անդադար կուր մղելով արապետող
օտար իրաւունքի դէմ, վերջի վերջոյ ստիպուած
էին ներկայացնել աեղական բարձրագոյն իշխա-
նութեանը իրենց ազգային օրէնքներից կազմած
օրիւնագիրքը: Այսպիսով մեզ հասել են թէ
լատիներէն եւ թէ հայերէն լեզուներով մի
քանի օրինակ հայկական օրէնքների ժողովածու-
ձեռագիրներ, որոնք գործադրուած էին Լե-
հաստանի քաղաքային հայ համայնքներում:
Վահան Կ. Վ. Բաստամեանի կատարած ուշա-
գրաւ համեմատական հետազոտութիւնները ա-
պացուցանում են, որ Լեմբերգի յիշեալ հայ
Դատաստանագրքերը բաղկանում են գլխաւո-
րապէս Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից վեր-
ցրած յօդուածներից: Միայն աեղ աեղ հա-
մաձայն երկրի սպեցիֆիկ պայմաններին ու ժա-
մանների հանգամանքներին, նկատելի են շնչին
փոփոխութիւններ, որ մտքել են օրէնագրքերի
մեզ անյայտ հեղինակ-կազմողները, որոնք փո-
խարինել են ինչ ինչ բաներ օտար աղբիւրնե-
րից, թէեւ կրկնում ենք, խիստ անկատելի,
շնչին չափով¹: Նշանման կարծիք է յայտնում
միանգամայն անկաւ Վահան Կ. Վ. Բաստա-
մեանից Բերլինի համալսարանի Պրոֆ. Յ. Կօլերը²:
Վերջինս անգիտակ լինելով հայ լեզուին, բաղ-
դատել է Լեմբերգի հայ Դատաստանագրքի
բնագիրը Գօշի Դատաստանագրքի այն յօդուած-
ների հետ, որոնք մուծուել էին վրաց թագաւոր
Վախթանգի օրէնագրքի մէջ, իսկ Վախթանգի
այս վրական օրէնագիրքը փոքրիկ կրճատում-
ներով թարգմանուել էր երբեմն գերմաներէն
Հաքստհաուզենի ձեռքով նրա „Reise-
erinnerungen in Transkaukasien“ ճանապարհ-
հորդական նկարագրութեան մէջ:

Բաց ի այդ՝ յայտնի են հայկական օրէնք-
ների ժողովածուների ձեռագրերը Ղրիմի թեւ-

րակղզու թաթարների լեզուով, ձեռագրեր,
որոնք գրեթէ ժ.Ջ դարու դրոշմ են կրում
իրենց վրայ: Օրէնքների այդ ժողովածուներն,
ինչպէս երեւում է բնագրից, թարգմանուել
են Լեմբերգի հայ Օրէնագրքերից եւ հաւանա-
կանօրէն ծառայում էին այն հայերի կարիքնե-
րին, որոնք գաղթել էին Ղրիմու թերակղզին
եւ այնտեղի խաների հպատակ էին դարձել:
Այսաեղ հայերը օժտուած լինելով ազգային
ինքնուրոյնութեան մի քանի առանձնաշնոր-
հութիւնով, մանաւանդ դատաստանական գոր-
ծերում, երեւի ստիպուած են եղել ներկայաց-
նելու թաթար խանին հայկական օրէնքների մի
ժողովածու: Այսպիսով յիշեալ գէպքում թա-
թարերէն կազմած հայ դատաստանագրքի
գլխաւոր աղբիւրը կողմնակի կերպով եղել է
դարձեալ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքը³,
համապէս Աստրախանի եւ Նոր-Ռոսի-
լեւանի հայերը Ռուսաց Նիպոտինէրի կալ-
սրուհու հաստատութեամբ վայելում էին որոշ
աեղական ինքնավարութիւն հայկական օրէնք-
ներով: Զարաբախտաբար այդ օրէնքների ձեռա-
գիր ժողովածուները, որոնք գտնուում են յի-
շեալ քաղաքներում ուսումնասիրուած եւ հա-
մեմատուած չեն: A priori ենթադրում ենք, որ
Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը անշուշտ
մեծ ազդեցութիւն ունեցած կը լինէր Նոր-Կա-
խիբեւանի ու Աստրախանի նախկին հայ հա-
մայնքների վերոյիշեալ Դատաստանագրքերի
վրայ:

Ժ.Ը դարու սկզբներին վրաստանի թա-
գաւոր Վախթանգ Զ-ը, երբ սա գեռ եւս
Գեորգի ժ.Ա թագաւորի բացակայութեան պատ-
ճառով վրաստանի կառավարին էր, կազմել էր
օրէնքների մի վրացերէն ժողովածու՝ «Դա-
տաստանագիրք թագաւոր Վախթանգի», անու-
նով, բաղկացած 7 մասից: Վրական այդ օրէնա-
գրքի երրորդ մասի բովանդակութիւնը բաղկա-
ցած է բացառապէս օրէնքներից, որոնք քա-
ղուած են եղել Ս. Էլմիածնում կիրառուած
կանոնագրքերից: Այդ հայկական օրէնքները,
որոնք ներմուծուել են Վախթանգի վրաց
Օրէնագրքի մէջ բաժանուում են երկու մասի.
առաջին մասը, որ բաղկացած է 150 յօդուած-
ներից, ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ ասորա-հռոմ-
էական օրէնքների թարգմանութիւնն հայե-
րէնից, երկրորդ մասը, ինչպէս կարելի է եզրա-
կացնել նոյն իսկ մակերեւոյթային համեմատու-

¹ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքը: Յճ. Յաւաշա-
րանութիւն հրատարակող, Երես 21-37.

² J. Kohler, Das Recht der Armenier, Zeitschr. f.
vergleichende Rechtswissenschaft.

³ Վ. Կ. Վ. Բաստամեան՝ Յաւաշարանութիւն
հրատարակողի Մխիթար Գօշի Հայոց Դատաստանագրքը:

թիւնից, կազմում է Մխիթար Գօշի Դատաւ. տանադրեր Չորդ եւ Յրդ մասի (Եկեղեցական կանոնք եւ Աշխարհական օրենք) յօդուածների բառացի թարգմանութիւնը: Մխիթայն սեղ սեղ նկատուելի են յանշան փոփոխութիւններ եւ յօդուածների խանգարում զաստորութիւններ:

Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել, որ Հայոց օրենքների մեծամասնը վրաց թագաւոր Ախթիսի օրենսգրքի մէջ գիպուածական չպէտք է համարել: Հայերը, ապրելով վրացիների հետ կից, միեւնոյն քաղաքական կուլտուրական պայմաններում, ինքնրասութեան կատարում էին մի սեռակ միջնորդի գեր բիզանդական քաղաքակրթութիւնը տարածելու իրենց հիւսիսային սահմաններում: Քրիստոնէութիւնը, տառերի գիւտը, ճարտարապետական արուեստը անցան Վրաստան Հայաստանից: Բիւզանդական, այսինքն յունական օրենքները, որոնք բազմաթիւ ձեւագրերով տարածւած էին Հայ դատաստանական հիմնարկութիւններում անշուշտ մուտք պիտի գործէին Վրաստան դարձնելով Հայաստանից: Հայերը յետագայում զգուշացնելով իրենց քաղաքական ինքնորոշութիւնից, նոյն կասեան սահմաններում միանգամայն ձուլուեցին իրենց կուլտուրայով եւ իրենց քաղաքակրթութեան զարգացումով Վրաստանի հետ: Այնպէս որ այնուհետեւ Հայկական ու վրական քաղաքակրթութիւնները այլեւս իրարից ոչնչով չէին տարբերուում: Ուստի զարմանալի չէ, որ Դատաստանական հիմնարկութիւններն էլ երկու ալքաութիւնների մէջ միաձեւ էին եւ համանիշ բնաւորութիւն էին կրում: Միւս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ Հայերը ու վրացիները հարեւան էին արեւմտեան ու արեւելեան նոյնիսկ լեռնաբնակ այլացեղ ժողովրդներին, որոնք երբեմն նոյն իսկ հպատակւելն են եղել Հայ ու վրացի թագաւորներին, — հարց է առաջ բերում, թէ արդեօք այդ լեռնաբնակ ժողովրդների սովորութեան իրաւունքի եւ ազատների վրայ չեն ազդել Հայերի ու վրացիների իրաւաբանական հիմնարկութիւնները: Այդ առթիւ մի շարք հետաքրքիր խորհրդածութիւններ է անում յայտնի առաջինական իրաւագէտ Պրոֆ. Մաքսիմ Կովալսկին իր „Законъ и обычай на Кавказъ“ ուսումնասիրութեան մէջ եւ փաստերով փորձում է ապացուցանել, թէ Հայկական հին իրաւունքը ինչ ազդեցութիւն է թողել վերոյիշեալ լեռնականների իրաւական հիմնարկութիւնների վրայ: Այդ նպատակով յարգելի պրոֆեսսորը համե-

մատում է Մխիթար Գօշից վերցրած օրենսւորական կարգերը լեռնականների մէջ տիրող սովորութեան իրաւունքի նօրմերի հետ եւ յիրաւի գտնում է նրանց մէջ մեծ նմանութիւն, որը բաղդատուելով նա կարծում է, որ հայկական իրաւունքը, գլխաւորապէս Մխիթար Գօշի Օրենքները, բաւականի ազդեցութիւն են ունեցել նրանց իրաւաբանական հիմնարկութիւնների վրայ:¹

Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր Ա-ի հրովարտակով 1801ի Վրաստանի բնակիչներին արտօնուած էր իրենց քաղաքացիական գործադարութեան մէջ ղեկավարուել վրական սովորութեան իրաւունքով եւ Ախթիսի թագաւորի օրենսգրքով: Յետագայում Ախթիսի թագաւորի այդ օրենսգրքը ինչ ինչ փոփոխութիւններով 1835 թուին ներմուծուեց Ռուսաց Сводъ Законовъ, այն է X т. 1 ч. Св. зак. гражд., Այսպիսով ներկայ դէպքում էլ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի յօդուածները սեղ գտան Ռուսաց օրենսդրութեան մէջ եւ Ռուսաստանի դրական իրաւունքի, նոյնիսկ գործադրուող օրենքների աղբիւրները դարձան:

(Հարւել-Կովկաս) Խ. ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆ

Կ Ե Ն Ս Ո Վ Դ Ր Ա Վ Ա Ն

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՊ. ՍՈՒԱՖԵՆՆ

ՆՐԻ ՆՈՒՆԵՐՈՐԴ

Որ պատմ. Մարգի բլրոյն յարգանաց
Ընդհանր իւրց աշակերտաց
Եւ զանկարգ ըզգործ իւրց հայաւաց
Եւ պատմաւ նորուն ըզր պարտաւաց:

- 1 Եմուս դարձեալ Մարգի բլրոյն
Յըզմիււնիւյ յայնց ժամատուն,
Որք ոչ տանին ըստ արժանեւոյն
Լուսաւորչեան պայծառ անուն:
- 2 Անդ նա ի բեմ ելանելով,
Զերթ ուղղափառ քարոզելով,
Ըզմուրք Լեւոն շանիծելով,
Ատիւր յամանց բամբասելով:
- 3 Իսկ այլք յանձանց Հայոց տեղւոյն
Որք տենչացող էին ուղղոյն,
Ունկըն եղեալ բանի նորուն՝
Նա հանձնէ ի թիւր ուղղոյն:

¹ М. Ковалевский — Законъ и обычай на Кавказъ, Т. I, гл. IV, стр. 159-166.